

Anna MADEJ* (UPH w Siedlcach, Polska)

Kampania partyjska Septymiusza Sewera (193-211)

Abstract: *The article describes the Parthian campaigns of Septimius Severus. It is based on the informations of Cassius Dion and Herodian. Contains an analysis of the causes of the war with the Arsacids. It also presents the course and effects of this campaign for the trade and further policy towards the Parthian Empire.*

Key words: Severan Dynasty, Roman Empire, Septimius Severus, History, Parthia, Army

Streszczenie: *Artykuł opisuje kampanie partyjskie Septymiusza Sewera. Opierając się na przekazach źródłowych Kasjusza Diona i Herodiana. Zawiera analizę przyczyn wojny z Arsacydami. Przedstawia również przebieg i skutki tej kampanii dla handlu i dalszej polityki względem imperium Partów.*

Słowa kluczowe: Dynastia Sewerów, Cesarstwo Rzymskie, Septymiusz Sewer, historia, Partia, armia

Wprowadzenie

Septymiusz Sewer urodził się 11 kwietnia 145 lub 146 roku n.e. w Leptis Magna (obecnie Libia). Pochodził z szanowanej i bogatej rodziny, stanu ekwickiego. Jego ojcem był Publiusz Septymiusz Geta, a matką Fulvia Pia. Przodkowie matki należeli do szanowanego rodu patrycjuszowskiego. Przenieśli się oni z Italii do Afryki, gdzie też osiedli na stałe. Septymiusz Sewer ożenił się z Marcjaną, kobietą pochodzącą z Leptis Magna. W 186 r. Marciana zmarła bezdzietnie¹. W 187 r. ożenił się z Julią Domną. Jej ojciec Juliusz Bassianus wywodził się z szanowanej i bogatej rodziny w Emessie (obecnie Homs) Syria. Małżeństwo było bardzo udane i w wyniku pożycia urodziło się dwóch synów: Lucjusz Septymiusz Bassianus (zwany Karakallą) oraz Publisz Septymusz Geta². Lucjusz Septymiusz Sewer był cesarzem panującym Septymiusz Sewer w latach 193-211. Został nim dzięki wygraniu wojny domowej, która wybuchła po śmierci Kommodusa³. Ustabilizował sytuację w państwie i zapoczątkował nową dynastię rzymską – Sewerów. Był aktywnym i wojowniczym władcą. Jego wyprawy na wschód przyniosły mu wielkie uznanie i doprowadziły do zneutralizowania zagrożenia ze strony Partów.

* Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, aniawielgosz@vp.pl

¹ *Historia Augusta*, Sewer 1; KOTULA1987; BIRLEY 1999; LUSNIA 2012.

² LEVICK 2007: 31-32; SMYK 2018: 10-11.

³ Kasjusz Dion LXXIII 22.

Przekazy źródłowe

Jednym z autorów opisujących kampanię partyjską Septymiusza Sewera był Herodian⁴. Był Grekiem, być może wyzwolencem, prawdopodobnie pochodził z Syrii, w swej zawodowej karierze zajmował niższe urzędy cesarskie i publiczne. Był autorem złożonej z 8 ksiąg i zachowanej w całości historii następców Marka Aureliusza zatytułowanej *Historia post Marcum Aurelium*, w której opisał panowanie 19 cesarzy. W pierwszym polskim przekładzie, dokonany przez Ludwika Piotrowicza i zatytułowanym *Historia Cesarstwa Rzymskiego*, dzieło ukazało się dopiero w 1963 roku. Obejmuje niespełna 60 lat, od śmierci Marka Aureliusza (180 r.) do objęcia władzy przez Gordiana III (238 r.) Dzieło ma pewne wady pod względem wartości historycznej, gdyż autor często skupiał się na rozwlekłych opisach i sprawach błażych, pomijając najważniejsze. Kronika jest silnie zabarwiona retoryką, opisy bitew są krótkie i zdawkowe, wplecione są za to liczne mowy.

Pewne odwołania można znaleźć również w *Historii* Kasjusza Diona⁵. Dzieła zawartego w 80 księgach i obejmującego czasy państwa rzymskiego od Eneasza Septymiusz Sewer aż do 229 n.e. Dion pracował nad swym dziełem przez dwadzieścia dwa lata. Pierwszych dziesięć lat przypadło mu na gromadzeniu materiału historycznego, a kolejnych dwanaście na jego literackie opracowanie. Ostatnich siedem ksiąg zostało opracowanych pobieżnie i wygląda na dodatek. Z 80 ksiąg do naszych czasów dochowały się: w całości – księgi 36-54 (68-10 p.n.e.), w skrótach – księgi 55-60 Septymiusz Sewer (9 p.n.e.-46 n.e.), we fragmentach – księgi 17, 79 i 80. Kasjusz Dion urodził się i wychował w Nicei w Bitynii. Jego przydomek (Kokcejanus) uważa się obecnie za nieautentyczny, gdyż poświadczony jest dopiero w źródłach bizantyjskich. Jego ojcem był Marek Kasjusz Apronianus, rzymski senator, prokonsul oraz legat cesarski kolejno trzech prowincji: Licji-Pamfilii, Cylicji (ok. 182-183) i Dalmacji. Jako młodzieniec odebrał wykształcenie retoryczne - jego ślady widać w całym dziele historycznym Diona. Kwestorem i zarazem członkiem senatu rzymskiego został najprawdopodobniej w 188-189. Za Pertynaksa otrzymał nominację na pretora a za Septymiusza Sewera znalazł się wśród przyjaciół cesarza i członków jego rady przybocznej. Septymiusz Sewer W roku 205 lub 206 Kasjusz Dion został konsulem zastępczym (*consul suffectus*).

Kampanie partyjskie Septymiusza Sewera

Można doszukiwać się wielu powodów, które wpłynęły na decyzję cesarza Septymiusza Sewera, co do podjęcia wyprawy na Wschód, na tereny państwa Partów. Najważniejszym mogła być chęć ukarania władców wspierających rywala do tronu

⁴ WIPSYZKA 2001: 70.

⁵ WIPSYZKA 2001: 83.

cesarskiego, Pesceniusza Nigra⁶. Okazja nadarzyła się już w 195 r. W tym czasie Septymiusz Sewer na tronie partyjskim zasiadał Wologez IV. Wiosną 195 r. rozpoczęła się kampania, często błędnie określana mianem „partyjska”. Celem jej były państwa buforowe leżące pomiędzy Partią a Rzymem. Osroena, królestwo Adiabeny oraz podporządkowani Partom koczownicy⁷. W 194 r. Abgar VIII zwany Wielkim wykorzystał nadarzącą się okazję i wraz z Narsesem z Adiabeny, wyruszył przeciw miastu Nisibis⁸, będącemu sprzymierzeńcem Rzymu. Ten śmiały, krok sprokurowała trudna sytuacja Cesarstwa, będącego w stanie wojny domowej (193-197). Nie ma wzmianki Septymiusz Sewer w źródłach na temat przyczyn tej agresji, ale można snuć pewne przypuszczenia. Zapewne była to chęć zwiększenia prestiżu oraz korzyści majątkowe. Septymiusz Sewer W tym czasie także Partia, od której oba atakujące państwa były zależne, miała swoje problemy wewnętrzne. Kalkulacje agresorów zdały się na nic, Septymiusz Sewer gdyż Sewer wyruszył z pomocą obleganemu miastu.

Nie ma dokładnych danych odnośnie przebiegu tej kampanii. W źródłach można się natknąć na główne wydarzenia bez szczegółowych opisów. Wiadome jest, że Sewer forsownym marszem, w trudnych warunkach, poprowadził wojska wzdłuż brzegu Eufratu. Przekroczył go prawdopodobnie w okolicach miasta Zeugma⁹, leżącego na lewym brzegu rzeki w pobliżu Apamei. Najpierw skierował się na kraj Abgara VIII Wielkiego. Zdobył stolicę Osroeny – Edesę. Zdetronizował władcę i wyznaczył zarządcę, który pełnił funkcję administracyjną, przynajmniej na czas kampanii. Następnie Sewer, udał się pod Nisibis leżące na Wschód od zdobytej stolicy. Uwolnił miasto od oblężenia. Dzięki temu miał drogę otwartą na wschód, a miasto stało się jego bazą wojskową dla kolejnych akcji. Nagrodił je także za lojalność. Podniesiono je do rangi kolonii, z siedzibą namiestnika przygotowywanej prowincji. Kolejnym celem byli koczownicy. Trzy grupy wojsk dowodzonych przez zaufanych dowódców cesarza – Lateranusa, Kandydusa oraz Letusa miały trudne zadanie i nie odniosły zdecydowanych sukcesów. Po interwencji Sewera nadano kampanii bardziej ofensywny charakter. Zakończyło się to sukcesem jakim było ostateczne zwycięstwo nad nomadami. Pozwoliło to rozpocząć przygotowania do ostatecznej fazy walki. Bez zbytej zwłoki legionieści pomaszerowali na miasto Adiabene. Dowództwo tej wyprawy także powierzono Letusowi dodając mu za dowódców Probusa i Anullinusa. Narses pozbawiony sojuszników, którzy zostali wcześniej pokonani i bez wsparcia ze strony Wologezesa IV, nie mógł stawić skutecznego oporu doświadczonym wojskom Sewera. Jego kraj został podbity a ziemie spustoszone na rozkaz Septymiusza. Konsekwencją tych wypraw i całej kampanii było utworzenie prowincji z ziem podbitych od nomadów Septymiusz Sewer i Osroene. Wyjątek stanowiła Edessa, władcą pozostał Abgar VIII

⁶ Herodian 3. 4.

⁷ Kasjusz Dion LXXV 1. 1; Herodian 3. 5; KOTULA 1987: 42; CARY, SCULLARD 2001: 300-301; KRÓLCZYK 2014: 31-67.

⁸ Kasjusz Dion LXXV 1. 2.

⁹ Kasjusz Dion LXXV 2. 1.

Wielki. Podobnie postąpiono z władcą w Adiabene, tron zachował tam Narses. Septymiusz Sewer Do walk z samymi Partami i królem Wologezesem IV nie doszło. Obu stronom nie zależało na tym ze względu na wewnętrzne trudności. Rzymianom wystarczyło zapewnienie sobie zwycięstwa nad wasalami Partów. Pod koniec 195 r. zawarto pokój z Partami i jak się wkrótce okazało, nie trwał długo. Sewer zabezpieczając sobie wschodnią granicę cesarstwa, mógł pozwolić sobie na rozprawę z ostatnim wrogiem wewnętrznym, z Klodiuszem Albinem. I to też uczynił, udając się szybkim marszem wraz ze swoimi wojskami z terenów Mezopotamii przez góry Azji Mniejszej do Brytanii¹⁰.

W pierwszej połowie 197 r. Wologezes IV zdecydował się złamać traktat pokojowy. Korzystając z okazji, że Sewera wraz z wojskami odwołano do Europy, oraz unormowaniu się wewnętrznej sytuacji w państwie po stłumieniu powstania w Iranie, postanowił zaatakować. Nie bez znaczenia było także myślenie, że poprzez zwycięstwo nad silnym wrogiem zewnętrznym ugruntuje swoją pozycję i władzę wewnątrz państwa. Septymiusz Sewer szybko zdał sobie sprawę z zagrożenia. Rozpoczął zakrojone na szeroką skalę przygotowania do kampanii. Zanim jednak wyruszył, ubezpieczył się zostawiając II legion partyjski w Italii nieopodal Rzymu. Na dowódcę wyznaczył zaufanego przyjaciela – Anullinusa, pełniącego funkcję prefekta miasta. Także Septymiusz Sewer na inne kluczowe stanowiska wyznaczył zaufanych ludzi lub krewnych. Nie chciał by powtórzyła się sytuacja sprzed paru lat i doszło do jakichkolwiek buntów. Rozpoczął także działania dyplomatyczne. „Zawarł przymierze z królem Armenii Chosroesem I, oraz zapewnił sobie lojalność króla Osroeny – Abgara VIII Wielkiego – niedawno pokonanego. Sprzymierzeni władcy wspomogli go wojskiem w postaci łuczników, darami oraz zakładnikami w osobach własnych synów (zapewnienie lojalności)”¹¹. Sewer wyruszył z dwoma legionami (I i III) spośród trzech nowo uformowanych w Italii. Zostały z tego powodu nazwane partyjskimi. Latem 197 r. Sewer zbliżał się już do granic „syryjskich”. Przodem wysłał Juliusa Laetusa, z częścią swych legionów, aby szybszym marszem doszły do oblężonego miasta, gdyż w tym czasie wojska Wologezes IV oblegały Nisibis. Sytuacja oblężonego miasta była ciężka. Garnizon z trudnością utrzymywał się na pozycjach. Jednakże na wieść o zbliżających się wojskach przybywających z odsieczą, Wologezes IV wycofał się porzucając oblężenie. Cesarza Septymiusza Sewera nie zadowoliło wycofanie się Partów we własne granice. Postanowił kontynuować ofensywę na ich terytorium. W planach był pościg za uchodzącą armią i jej rozbitcie, szybki marsz na stolicę, po drodze zajmując jedynie miasta na trasie marszrut. Wycofujący się Partowie unikali bitwy. Armia rzymska podążała za nimi w kierunku Eufratu.

„Wojsko mianowicie płynące w dół rzeki na wielu okrętach wylądowało Septymiusz Sewer nie tak, jak chciało, na rzymskim brzegu, lecz ponieważ prąd zniósł ich

¹⁰ Kasjusz Dion LXXV 7. 4, LXXVII 9. 4; *Historia Augusta*, Sewer 10.

¹¹ Herodian 3. 7.

bardzo daleko i zapędził na brzeg partyjski, znaleźli się w odległości niewielu dni marszu od Ktezyfontu, gdzie była stolica króla partyjskiego. Siedział on tam w zupełnym spokoju uważając, że walki Sewerusa przeciw Atrenom wcale go nie obchodzą. Zachowywał się więc całkiem biernie nie przewidując nic groźnego. Ale wojsko Sewerusa, które wbrew swej woli zniesione zostało prądem na tamte brzegi, wylądowało Septymiusz Sewer i poczęło pustoszyć kraj uprowadzając bydło, jakie mu wpadło w ręce, celem zdobycia środków żywności, i paląc wsi, na które się natknęli. Posuwając się powoli stanęli pod Ktezyfontem, (...). Rzymianie uderzyli na nieprzygotowanych barbarzyńców, mordowali wszystkich, co stanęli im w drodze, ograbili miasta, a dzieci Septymiusz Sewer i kobiety wszystkie zabrali do niewoli. Ponieważ król uciekł z niewielu jeźdźcami, opanowali też jego skarbcę pieniężne i zagarnawszy wszelkie kosztowności i klejnoty wycofali się. W ten sposób Sewerus więcej przez zrządzenie losu aniżeli rozmyślnie zdobył sobie chwałę zwycięstwa nad Partami. Ponieważ powiodło mu się to tak szczęśliwie i ponad wszelkie oczekiwanie, wysłał list do senatu i ludu, Septymiusz Sewer w którym słał swoje czyny, a nadto walki swoje i zwycięstwa kazał przedstawić na obrazach wystawionych publicznie. Senat istotnie uchwalił mu wszelkie odznaczenia, między nimi przydomki urobione od nazw podbitych przezeń ludów.”¹² Tak opisał Herodian okoliczności zdobycia stolicy Partów. Według Kasjusza Diona wzięto do niewoli sto tysięcy jeńców, głównie kobiety i dzieci. Wiadomo, Septymiusz Sewer że wcześniej wojska rzymskie dotarły do Babilonu, który okazał się opuszczony, bo ludność została ewakuowana, oraz do Seleucji. Naprzeciw tego miasta znajdowała się właśnie stolica Partów Ktezyfon¹³. W stolicy Partów Septymiusz dokonał doniosłych aktów politycznych. Karakalli nadał tytuł Augusta czyniący go współregentem, a z kolei Geta mianowany został Cezarem - następcą tronu. Sam Sewer otrzymał tytuł „Parthicus Maximus,,” wieńczący zwycięstwo nad Partami¹⁴. Zarządzenia cesarskie oraz idące w ślad za nimi uchwały senatu miały oznaczać, że wyprawa Septymiusz Sewer na Wschód, określana zazwyczaj mianem drugiej wojny partyjskiej dobiegła końca. Z dalszego pościgu za Wologezesem IV Septymiusz zrezygnował. Septymiusz Sewer W połowie 198 r. rozpoczął powrót do Syrii inną drogą, w górę Tygrysu pod miasto Hatra. Wycofanie się z Ktezyfonu było koniecznością ze względu na coraz gorsze zaopatrzenie w żywność na wrogim obszarze. Kasjusz Dion sugeruje że spowodowało to dostateczne zniszczenie i złupienie miasta, ale względy praktyczne były jednak nie do zaprzeczenia. Można przypuszczać, że Sewer pragnął włączyć Septymiusz Sewer do imperium cały obszar dorzecza Eufratu i Tygrysu, jednak brak środków i możliwości uniemożliwił tak śmiałe plany. Opuszczono więc te okolice i skierowano się na północ, ku miastu Hatra, które niegdyś oparło się samemu Trajanowi. Było ono stolicą zależnego od Partów państewka, którym władał Barsemiusz, niegdyś

¹² Herodian 3. 9.

¹³ MAKSYMIOUK 2017: 89.

¹⁴ KRÓLCZYK 2014: 80; ZIOŁA 2016: 49-62.

wspomagający Pesceniusza Nigra. Ten fakt, położenie twierdzy i bogactwo świątyń, skłoniły cesarza do podjęcia oblężenia. Hatra, podobnie jak Edessa, Palmyra, czy też niegdyś Emessa, była miastem karawanowym, z własnym silnym garnizonem wojskowym. Leżało na ważnym szlaku handlowym, łączącym Syrię z Mezopotamią. Miasto było potężną twierdzą, otoczoną dwiema liniami murów obronnych (zewnątrzni miał obwód ponad sześciu kilometrów), wzmocnionych stu sześćdziesięcioma wieżami. Siła fortyfikacji umożliwiała jego władcy pozwalanie sobie na sporą niezależność. Herodian podaje nam opis tylko jednej próby zdobycia twierdzy przez Septymiusza. Jedynie Kasjusz Dion ujawnia pierwszy atak, odbyty prawdopodobnie w lutym Septymiusz Sewer lub marcu 198 r., wkrótce po opuszczeniu stolicy. Próba zdobycia tej pustynnej twierdzy była wielką klęską cesarza. Stracił większość maszyn oblężniczych, wielu żołnierzy zginęło i odniosło rany. Spowodowało to obniżenie morale Septymiusz Sewer u wojska i wyrażanie niechętnych opinii na temat oblężenia. Zmusiło to pogromcę Partów do odwrotu. Rzymianie odstąpili od murów niezdobytej twierdzy i ruszyli na północ przez Singarę i Nisibis na kwatery. Rezygnacja z oblężenia Septymiusz Sewer i wymarsz na zachód, był jedynym wyjściem. Nie porzucono jednak sprawy podbicia pustynnej twierdzy. Po intensywnych przygotowaniach wojsko powróciło pod Hatrę, prawdopodobnie jesienią 198 r., wyposażone w znakomite maszyny oblężnicze konstrukcji wybitnego inżyniera greckiego Priskusa, który bronił Bizancjum przed Cesarzem w niedawnej wojnie domowej¹⁵.

Dość szczegółowy opis dwudziestodniowego oblężenia przekazali Kasjusz Dion i Herodian. Podkreślali nadzwyczajną obronność twierdzy, która leżała na stromej skale, opasanej wysokimi i grubymi murami, na których stali wyborowi łucznicy Septymiusz Sewer i katapulty o dalekim zasięgu rażenia. „Rozłożone pod nim wojsko Sewerusa prowadziło oblężenie z całym wysiłkiem, próbując zdobyć miasto. Podsuwano pod mury maszyny wszelkiego rodzaju i stosowano wszystkie środki oblężnicze. Ale Atrenowie dzielnie się bronili i miotając z góry strzały tudzież kamienie niemało szkody wyrządzali wojsku Sewerusa. Napelniali też gliniane naczynia skrzydlatymi, małymi ale jadowitymi owadami i zrzucali je na nich. Spadające owady rzucały się Septymiusz Sewer na twarze i inne odsłonięte części ciała, niepostrzeżenie wbijały się w nie i zadawały rany tak, że były utrapieniem oblegających. Ci nie mogli też znieść powietrza dusznego od nadmiernego żaru słońca, wpadali w choroby i marli, także największa część wojska ginęła raczej z tej przyczyny aniżeli z rąk nieprzyjaciół”. Ostatecznie Septymiusz postanowił odstąpić od praktycznie niemożliwej do zdobycia twierdzy i dał rozkaz odmarszu do Syrii.

¹⁵ MAKSYMIOUK 2017.

Podsumowanie

Jednak nawet dwukrotne niepowodzenie pod Hatrą nie zaćmiło w rzymskim świecie famy decydującego zwycięstwa nad Partami. Poprzez pogrom silnego wroga zewnętrznego, cesarz wzmocnił swój polityczny prestiż, nadwątlony wojnami domowymi. Septymiusz zadał ostateczny cios Partii osłabionej wewnętrznym kryzysem, pogłębiającym się od czasu Marka Aureliusza. Pozwoliło to cesarstwu zapanować Septymiusz Sewer nad kontrolowaną dotąd przez Partów wymianą handlową między Cesarstwem Rzymu, a Bliskim Wschodem. Ktezyfon był ośrodkiem, gdzie krzyżowały się główne szlaki, lądowy łączący świat śródziemnomorski przez Azję Środkową Septymiusz Sewer z Chinami oraz morski przez wody Zatoki Perskiej na Ocean Indyjski. Tymi drogami transportowane były do Imperium m.in., chiński jedwab, barwniki Septymiusz Sewer i korzenie z Indii. Trwałe opanowanie Górnej Mezopotamii przez Rzymian otworzyło nowe perspektywy rozwojowe dla wielu miast i imperium. Istotnym rezultatem zwycięstwa Septymiusza Sewera nad Partią było utworzenie przezeń prowincji Mezopotamii, administrowanej przez namiestników ekwickich w randze prefekta i bronione przez legiony partyjskie z pomocniczymi oddziałami jazdy. Mezopotamia Septymiusza obejmowała jedynie górne dorzecze Eufratu. Jej stolicą, było najprawdopodobniej Nisibis¹⁶. Nie udało się Rzymianom na trwałe opanować ważnego węzła dróg handlowych w Ktezyfonie, lecz przynajmniej twierdze na zapleczu wzmocnionego przez Septymiusza pogranicza syryjskiego nadal służyły kontroli ruchu towarowego i rozkwitały dzięki wymianie międzykontynentalnej.

Bibliografia

Źródła

Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego*, przekł. L. PIOTROWICZ, wstęp i kom. J. WOLSKI, Wrocław: Ossolineum, 2004.

Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana, przekł., wstęp i kom. Septymiusz Sewer H. SZELEST, Warszawa: Czytelnik, 1966.

Kasjusz Dion, *Historia Rzymska, księgi Seweriańskie (LXXIII-LXXX)*, przekł., wstęp i kom. K. BIAŁY, Szczecin: Minerva, 2017.

Opracowania

ANGELI BERTINELLI M. (1979), „I Romani oltre l’Eufrate nel II secolo d. C. (le province di Assiria, Septymiusz Sewer di Mesopotamia e di Osroene)”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 9.1, 3-45.

BIRLEY A.R. (1999), *Septimius Severus: The African Emperor*, London-New York.

CARY M., SCULLARD H. H. (2001), *Dzieje Rzymu, t. 2*, Warszawa.

KOTULA T. (1987), *Septymiusz Sewer. Cesarz z Lepcis Magna*, Wrocław.

¹⁶ ANGELI BERTINELLI 1979: 3-45; KOTULA 1987: 45-49; MAKSYMIOUK 2015: 14.

- KRÓLCZYK K. (2014), *Propagatio Imperii. Cesarstwo Rzymskie a świat zewnętrzny w okresie rządów Septymiusza Sewera (193-211 r.)*, Poznań.
- LEVICK, B. (2007), *Julia Domna: Syrian empress*, London.
- LUSNIA S. (2012), „Septimius Severus Pertinax Augustus, Lucius”, [w:] *The Encyclopedia of Ancient History*, red. R. BAGNALL, et al., Blackwell.
- MAKSYMIUK K. (2015), *Geography of Roman-Iranian wars. Military operations of Rome and Sasanian Iran*, Siedlce.
- MAKSYMIUK K. (2017), “The capture Ḥaṭrā in light of military and political activities of Ardašīr I”, *Historia i Świat*, 6, 89-95.
- SMYK A. (2018), Kobiety z dynastii Sewerów, *Officina Historiae* 1, 9-21.
- WIPSZYCKA E. (2001), “Historiografia antyczna”, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu, t. I/II: źródłoznawstwo starożytności klasycznej*, red. E. WIPSZYCKA, Warszawa.
- ZIOŁA D. (2016), „Wojny zewnętrzne Septymiusza Sewera w ocenie Kasjusza Diona i Herodiana”, *Kultura i Wartości* 19, 45-70.